

RADOSŁAW KOTECKI (Bydgoszcz)

O ekskomunie w średniowiecznej Polsce

Uwagi w związku z pracą Beaty Wojciechowskiej, *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*, Kielce 2010, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego w Kielcach, ss. 322

Ostatnia dekada badań nad średniowiecznym Kościołem w Polsce przyniosła wiele istotnych ustaleń. W okresie tym dały się zaobserwować pewne zmiany w podejściu do problematyki badawczej, inspirowane w głównej mierze postęпами w mediewistyce zachodnioeuropejskiej i północnoamerykańskiej¹. Coraz częściej odchodzi się od sztywnego (choć często nadal pożądanego) kanonu badań takich zagadnień, jak struktura i rozwój tzw. wielkiej własności ziemskiej Kościoła bądź ujęć chronologicznych pojedynczych placówek kościelnych, na korzyść podejścia interdyscyplinarnego, porównawczego i syntetyzującego, starającego się opisać pewne zjawiska/procesy, które niegdyś nabierały kształtów za sprawą lub pod wpływem samego Kościoła oraz szerzej – religii i doktryny chrześcijańskiej. Prace powstające za sprawą badaczy poruszających się w tym nurcie badawczym, korzystających coraz intensywniej z dorobku i myśli historiografii obcojęzycznych oraz ogromu źródeł wyprodukowanych w zachodniej części kontynentu europejskiego, dają coraz pełniejszy obraz polskiego Kościoła, jego stosunku do i miejsca w społeczeństwie wieków średnich, także episkopatu, prawa kościelnego, kultu, szeroko pojętej organizacji oraz praktyki i teorii pastoralnej².

---

¹ W kwestii nowych trendów w mediewistyce kościelnej zob. *Medieval Religion: New Approaches. Rewriting Histories*, ed. C.H. Berman, New York 2005; G. Constable, *Recent Trends in the Study of the Middle Ages*, „Annual of Medieval Studies at CEU” 15 (2009), s. 355-365.

² J. Maciejewski, *Episkopat polski doby dzielnicowej 1180-1320*, Kraków-Bydgoszcz 2003; I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003; K. Skwierczyński, *Recepcja idei gregoriańskich w Polsce do początku XIII wieku*, Wrocław 2005; K. Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza. Sermones dominicales et festuales z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Kielce 2007; T. Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków 2008; I. Skierska, *Sabbatha sanctifices. Dzień święty w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2008; M. Starnawska, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008. Niemal zupełnie problematykę kościelną pominął w swym omówieniu stanu polskiej mediewistyki Ryszard Grzesik. Zob. R. Grze-

Do grupy tego typu nowoczesnych opracowań pretenduje najnowsze studium Beaty Wojciechowskiej poświęcone zagadnieniu ekskomunikacji w średniowiecznej Polsce. Podjęta przez autorkę tematyka zalicza się niewątpliwie do tej z gatunku bardzo zaniedbanych, czy też w zasadzie nietkniętych szkiełkiem badaczy, co jest zresztą pochodną wyjątkowo słabego zainteresowania polskich mediewistów sprawami średniowiecznego prawa³, rozumianego często nadal wyłącznie w kontekście ustrojowym⁴. Problematyką ekskomunikacji nie zajmowano się dotąd nie tylko w okresie PRL-u, kiedy badania historyczne nad Kościołem średniowiecznym bądź nie mogły się w pełni i swobodnie rozwijać, bądź często obciążone były wpływami ideologii marksistowskiej, narzucającej badaczom określony tok rozumowania. Także w ostatnich 20 latach powiedziano w tej sprawie niewiele. Poza pewnymi wypowiedziami przyczynkarskimi, wśród których zresztą większość wyszła spod pióra autorki omawianej tu publikacji⁵, bardzo trudno znaleźć teksty wnoszące cokolwiek do przedmiotu badań⁶. Choćby tylko z tego względu należy powitać recenzowaną pracę z dużym zainteresowaniem. Potrzeba opracowania podjętej problematyki była bowiem już od dawna sprawą zupełnie bezsporną, choć bynajmniej nie postulowaną.

Struktura pracy ma układ chronologiczno-rzeczowy, aczkolwiek oryginalny, co wynika z pewnego nachylenia tematycznego merytoryki ku kwestiom prawnym. Praca bowiem nie jest ani klasyczną monografią hi-

---

sik, *The Study of the Middle Ages in Poland*, „Annual of Medieval Studies at CEU” 15 (2009), s. 265-277.

³ Wydana niedawno publikacja materiałów z konferencji w Pradze: *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII-XV*, ed. P. Krafl, Praha 2008 (Opera Iustituti historici Pragmae, series C: Miscellanea; 19), [rec.:] E. Brandstetter, „Acta Historiae Conciliorum”, 40, 2008, nr 2, s. 225-228, zawierająca wiele tekstów poświęconych sprawom polskim, jest być może pierwszym zwiastunem zmiany na lepsze w tej istotnej kwestii.

⁴ Tak np. J. Matuszewski, *Czy brak tylko kropki nad „i”? Dwa stulecia historii państwa i prawa polskiego średniowiecza – dorobek i perspektywy*, w: *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, red. W. Falkowski, Warszawa 2001, s. 167-185.

⁵ Zob. B. Wojciechowska, *Wokół problemu ekskomunikacji w Małopolsce w późnym średniowieczu*, w: *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, Kielce 2001, s. 63-72; eadem, *Cenzury kapituły gnieźnieńskiej u schyłku średniowiecza (w świetle gnieźnieńskiej księgi ekskomunik i interdiktów)*, w: *Tekst źródła. Krytyka, interpretacja*, red. B. Trelińska, Warszawa 2005, s. 329-336; eadem, *Kary kościelne w Polsce wczesnośredniowiecznej (X-XIII w.)*, CPH 57, 2005, s. 267-282; eadem, *Gnieźnieńska księga ekskomunik i interdiktów*, „Studia Źródłoznawcze” 44, 2006, s. 109-115; eadem, B. Wojciechowska, *Ekskomunikowani w Polsce późnego średniowiecza. Kategorie spraw i przypadki*, w: *Zbożnost ve stredoveku*, ed. M. Nodl, Praha 2007 (Colloquia mediaevalia Pragensia; 6), s. 135-147.

⁶ Pewnymi wyjątkami są częściowo przestarzałe już prace M. Myrchy i opublikowane niedawno K. Burczaka, z których autorka albo nie korzysta, albo korzysta w stopniu marginalnym. Por. M. Myrcha, *Ekskomunika*, „Polonia Sacra” 9, 1957, z. 4, s. 185-214; 10, 1958, z. 1, s. 81-176; 10, 1958, z. 2, s. 15-81; idem, *Ekskomunika*, „Prawo Kanoniczne” 1, 1958, z. 1-2, s. 29-182; K. Burczak, *Ekskomunika w Dekretalach Grzegorza IX (część I: Capitula 1-30)*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 16, 2006, z. 1, s. 195-217; *Ekskomunika w Dekretalach Grzegorza IX (część II: Capitula 31-60)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 18, 2008, z. 1, s. 161-176.

storyczną, ani też syntezą. Na całość składa się pięć rozdziałów, z czego w zasadzie trzy mają charakter ogólnowprowadzający (I-III), zaś pozostałe dwa (IV i V) dotyczą bezpośrednio *meritum*, a więc problemu ekskomuniki w Polsce średniowiecznej. Zamieszczenie w publikacji obszernych fragmentów niepoświęconych bezpośrednio sprawom polskim, w tego rodzaju pracy z gatunku historii prawa, dotyczącej w wielu miejscach recepcji pewnych norm prawnych, jest niewątpliwie zaletą, jeśli charakteryzują się one należyтым poziomem. Zrozumienie zasad posługiwania się ekskomuniką przez polskie duchowieństwo nie byłoby bowiem absolutnie możliwe bez uprzedniego gruntownego rozpoznania średniowiecznych źródeł prawnych, głównie tych o charakterze powszechnym.

Ze wstępu do publikacji dowiadujemy się, że ambicją Beaty Wojciechowskiej nie było całościowe i wyczerpujące scharakteryzowanie sformułowanej w tytule problematyki, jej zdaniem przekracza ono możliwości jednego badacza, z czym rzeczywiście trudno polemizować. W zamiarze badaczki celem opublikowanego studium było natomiast przedstawienie prawnego wymiaru sankcji, w szczególności zaś formowania się kary, ewolucji norm prawa kościelnego w zakresie ekskomuniki w wymiarze europejskim i polskim, a także wykorzystanie kary w procesie „chrystianizacji” Polski i procedurze średniowiecznych sądów kościelnych (s. 17). Z nieznanymi przyczyni większą część „Wstępu” poświęcono opisowi rozwoju średniowiecznego prawa kanonicznego oraz charakterystyce jego źródeł (s. 11-17), a więc zupełnie zbędnym w pracy naukowej treściom podręcznikowym. Bardzo mało miejsca przeznaczono natomiast na omówienie aktualnego stanu wiedzy o ekskomunice oraz dorobku badaczy zajmujących się sankcją. Z uczonych obcych autorka, kierując się sobie tylko znanymi kryteriami, wspomniała wyłącznie autorów kilku syntez historii prawa kościelnego, do których w dalszych częściach pracy odwołuje się sporadycznie bądź nawet wcale (Brundage, Erdö, Feine, Gaudemet) (s. 18)⁷. Niestety, wydaje się, że nie jest to efekt przeoczenia, a zwyczajnie braków znajomości literatury przedmiotu. W tej części pracy zabrakło także informacji na temat koordynatów chronologiczno-geograficznych rozprawy, jak również omówienia wykorzystanego korpusu podstawowych źródeł historycznych.

Rozdział pierwszy opatrzony tytułem „Rytuły wykluczenia” przynosi wiedzę na temat różnych zjawisk i procedur, których wspólnym mianownikiem była ekskluzja jednostek lub wspólnot z określonych społeczności, począwszy od starożytności, poprzez wczesne średniowiecze, aż po okres późnego średniowiecza. Dość szczegółowo omówiono je w kontekście

⁷ Tak też jest w przypadku cennej, wydanej niedawno, pracy zbiorowej ze znanej serii *History of Medieval Canon Law: The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, ed. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2008.

reguł prawnych zapisanych w Starym i Nowym Testamencie, piśmienictwa patrystycznego, dzięki któremu poznać można początki kształtowania się chrześcijańskiego systemu penitencjarnego, w tym i reguł rządzących sankcją ekskomunikacji⁸. Dwa kolejne podrozdziały poświęcono problemowi maledykcji oraz znanym głównie z postkarolińskiej Francji rytuałom monastycznym określanym w literaturze jako *clamor* lub *humiliatio*, które zobrazowano na przykładzie kilkunastu formuł maledykcyjnych różnej proveniencji. Niestety, omawiając te kwestie autorka starała się formułować wnioski opierając się głównie na analizie cytowanych źródeł, marginalnie korzystając z podstawowych dla tej problematyki prac Lestera K. Little'a, oraz pomijając zupełnie ważne dla tych spraw ustalenia Jeffreya A. Bowmana⁹, Patricka J. Geary'ego¹⁰ i Lisy M. Bitel¹¹, co spowodowało niezrozumienie nie tylko samego procesu rozwojowego wyklęcia w okresie dlań kluczowym pełnego średniowiecza, ale także natury związków między maledykcją a ekskomunikacją i/lub anatemą, ważnego skądinąd dla pojęcia istoty obydwu zjawisk. Następny podrozdział autorka poświęciła rytuałowi wyklęcia. Omówiono w nim podstawowe formuły anatemizacyjne, począwszy od najważniejszej autorstwa Reginona z Prüm, przejętej później przez autorów *Pontificale Romano-Germanicum*. Szkoda, że badaczka nie wykorzystała tu późniejszych pontyfikałów, przez co zabrakło pełniejszej informacji o ewolucji rytuału. Wartość owej partii podniosłaby niewątpliwie znajomość podstawowej dla tego zagadnienia, obszernej dysertacji Genevieve S. Edwards *Ritual Excommunication in Medieval France and England, 900-1200*¹², lub też najnowszego opracowania Wilfrieda Hartmanna¹³. W ostatnim podrozdziale rozdziału pierwszego Beata Wojciechowska

⁸ Niestety, Beata Wojciechowska nie wykorzystała na tym etapie cennych rozważań J. Bernharda, *Excommunication et pénitence-sacrement aux deux premiers siècles de l'Eglise. Contribution canonique*, „Revue de droit canonique” 16, 1976, z. 2, s. 41-70 oraz K. Zawadzkiego poświęconych początkom oraz znaczeniu anatemy i ekskomunikacji w Kościele pierwotnym. Por. K. Zawadzki, *Die Anfänge des „Anathema” in der Urkirche*, „Vox Patrum” 28 [52], 2008, nr 2, s. 1323-1343.

⁹ J.A. Bowman, *Do Neo-Roman Curse? Law, Land, and Ritual in the Midi (900-1100)*, „Viatror” 28, 1997, s. 1-43.

¹⁰ P.J. Geary, *L'humiliation des saints*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations” 34, 1979, s. 27-42; idem, *Humiliation of Saints*, w: *Saints and Their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, ed. S. Wilson, Cambridge 1983, s. 123-140; [przedr. w:] idem, *Living with the Dead in the Middle Ages*, Ithaca-New York 1994, s. 95-115; idem, *La coercion des saints dans la pratique religieuse médiévale*, w: *La culture populaire au Moyen-Age*, publ. P. Boglioni, Montréal 1979; idem, *Coercion of Saints in Medieval Religious Practice*, w: idem, *Living with the Dead*, s. 116-124.

¹¹ L.M. Bitel, *Saints and Angry Neighbors: The Politics of Cursing in Irish Hagiography*, w: *Monks & Nuns, Saints & Outcasts: Religion in Medieval Society. Essays in Honor of Lester K. Little*, ed. A. S. Farmer, Ithaca-New York 2000, s. 123-150.

¹² G.S. Edwards, *Ritual Excommunication in Medieval France and England, 900-1200*, Stanford 1997. Praca ta niestety nie została opublikowana. Jej zakup umożliwia jednak baza ProQuest: <http://www.proquest.co.uk/en-UK/> (11.10.2010).

¹³ W. Hartmann, *Kirche und Kirchenrecht um 900. Die Bedeutung der spätkarolingischen Zeit für Tradition und Innovation im kirchlichen Recht*, Hannover 2008 (MGH Schriften; 58), s. 276-283.

poruszyła po raz pierwszy sprawy polskie. W sposób kompetentny przeanalizowała polskie pontyfikaty pod kątem obecności w tych księgach zasad przeprowadzania rytuału ekskomuniki, jak również inne źródła, głównie późnośredniowieczne dokumenty, z których wynika, że w Polsce dobrze orientowano się w kształcie ceremonii ekskomunikacyjnej.

Kolejny rozdział pod względem kompozycji upodabnia się do pierwszego, z tym że omówiono w nim różne sposoby powrotu na łono Kościoła osób wyłączonych ze wspólnoty wiernych. Podrozdział pierwszy tej części dysertacji pozwala na wgląd w normy rządzące pokutą według tekstów biblijnych, drugi zaś traktuje o pokucie w okresie Ojców Kościoła. Oba fragmenty mają jednak charakter dość pobieżny i nie dają czytelnikowi poczucia satysfakcji, tym bardziej że poruszane w nich problemy tylko w niewielkim stopniu wiążą się z problemem głównym. Przyczyną tego, jak się zdaje, jest po raz kolejny wybiórcze sięgnięcie do literatury przedmiotu¹⁴. Podrozdział poświęcony średniowiecznej praktyce pokutnej rozczarowuje, niestety, jeszcze bardziej. Autorka, starając się niepotrzebnie przedstawić rozwój różnych form pokuty w układzie chronologicznym, dopuściła się, siłą rzeczy, niczemu niesłużących uproszczeń oraz błędnych uogólnień. Zamiast ukazania roli pokuty w procesie zdejmowania ekskomuniki, określenia, w jakich przypadkach ową pokutę należało dopełnić i jaki powinien być jej wymiar, skupiła się niepotrzebnie na niektórych wydarzeniach historycznych, jak na przykład na znanym dość dobrze akcie pokutnym Ludwika Pobożnego, nie korzystając przy tym zresztą z nowszych, niewątpliwie wartych uwagi opracowań¹⁵. Zadanie, które autorka postawiła sobie w tym podrozdziale należało zrealizować przede wszystkim opierając się na kompetentnej i, niestety, bardzo obszernej literaturze, której znajomości zabrakło, nie zaś korzystając wyłącznie z niewielkiego i dość przypadkowego zestawu źródeł¹⁶. Cała partia jest zresztą nie do końca zrozumiała, a pewne

¹⁴ W języku polskim dla tej tematyki niezastąpiona jest, sporadycznie wykorzystywana, praca W. Zawadzkiego, *Bernhard Poschmann – warmiński badacz wczesnochrześcijańskiej pokuty*, Olsztyn 1998.

¹⁵ Por. M. de Jong, *Power and Humility in Carolingian Society: The Public Penance of Louis the Pious*, „Early Medieval Europe” 1, 1992, s. 29-52; eadem, *The Penitential State. Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814-840*; Cambridge 2009, s. 228 nn.; W. Falkowski, *Pokora i upokorzenie króla – rytuały i emocje*, „Przegląd Historyczny” 100, 2009, z. 4, s. 661-690 oraz najnowsze prace C.M. Booker, *The Public Penance of Louis the Pious. A New Edition of the „Episcoporum de poenitentia, quam Hludowicus imperator professus est, relatio Compendiensis”* (833), „Viator” 39, 2008, z. 2, s. 1-20, jak i *Past Convictions: The Penance of Louis the Pious and the Decline of the Carolingians*, Pennsylvania 2009.

¹⁶ W kwestii średniowiecznej pokuty zob. zwłaszcza prace S. Hamilton, *The Practice of Penance, 900-1050*, London 2001; eadem, *The Unique Favour of Penance: The Church and the People, c. 800-c. 1100*, w: *The Medieval World*, ed. P.A. Linehan, J.L. Nelson, London 2003, s. 229-245; eadem, *Penance in the Age of Gregorian Reform, w: Retribution, Repentance, and Reconciliation*, ed. K.M. Cooper, J. Gregory, Woodbridge 2004 (Studies in church history; 40), s. 47-73; eadem, *Remedies for „Great Transgressions”: Penance and Excommunication in Late Anglo-Saxon England*, w: *Pastoral Care in Late Anglo-Saxon England*, ed. F. Tinti, Woodbridge 2005, s. 83-105;

sformułowania, jak „Ekskomunika pokutna przekształciła się w ekskomunikę z powodu przestępstwa” (s. 72) lub też „W nurt tradycji pokutniczej wpisywały się wydarzenia towarzyszące wielkiemu sporowi Grzegorza VII z Henrykiem IV” (s. 75), wprost rażą nieznamościami problemu. Poza tym, podobnie zresztą jak w całej polskiej historiografii kościelnej, tak i w recenzowanej pracy, daje się zauważyć przecenianie znaczenia uchwalonego na IV Soborze Laterańskim dekretu *Omnis utrisque sexus*. Kolejny podrozdział zatytułowany „Rekoncyliacja i absolucja ekskomunikowanych” wypada nieco lepiej, choć przeszkadza tu jednoczesne omawianie problemu w świetle powszechnych dzieł prawnych i liturgicznych oraz kwestii znajomości owych rytów na ziemiach polskich, głównie w końcówce średniowiecza, a nawet już w epoce nowożytnej, co wykracza poza przyjęte ramy chronologiczne. Sprawę rekoncyliacji Bolesława Rogatki popadłego w ekskomunikę w wyniku porwania biskupa Tomasza I omówiła autorka (s. 80) nie wspierając się ani poświęconym temu problemowi artykułem Zbigniewa Dalewskiego¹⁷, ani ważnymi pracami ukazującymi reguły rządzące XIII-wieczną pokutą publiczną¹⁸. Podobnie ma się rzecz, jeśli idzie o zagadnienie form absolucji i rekoncyliacji¹⁹. Tego, czego zupełnie za-

---

eadem, *Rites for Public Penance in Late Anglo-Saxon England*, w: *The Liturgy of the Late Anglo-Saxon Church*, ed. H. Gittos, M. Bradford, Cambridge 2005, s. 65-103. Z nowszych opracowań zob. też: R. Kottje, *Bußpraxis und Bußritus*, w: *Segni e riti nella chiesa altomedievale occidentale*, Spoleto 1986 (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo; 33), s. 369-395; K.G. Cushing, *Cruel to be Kind: The Context of Anselm of Lucca's Collectio Canonum, Book 11, De penitentia*, w: *Proceedings of the Eleventh International Congress of Medieval Canon Law, Catania, 30 July-6 August 2000*, ed. M. Bellomo, Città del Vaticano 2006 (Monumenta Iuris Canonici, Subsidia; 12), s. 529-38; A.H. Gaastra, *Between Liturgy and Canon Law: A Study of Books of Confession and Penance in Eleventh- and Twelfth-Century Italy*, Utrecht 2007, <http://igitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2007-1005-200818/index.htm> (11.10.10); R. Meens, *Die Bußbücher und das Recht im 9. und 10. Jahrhundert: Kontinuität und Wandel*, w: *Recht und Gericht in Kirche und Welt um 900*, Hgg. A. Grabowsky, W. Hartmann, München 2007 (Schriften des Historischen Kollegs; Kolloquien; 69), s. 217-233; A. Firey, *Useful Guilt: Canonists and Penance on the Carolingian Frontier*, w: *Readers, Texts, and Compilers in the Earlier Middle Ages: Studies in Medieval Canon Law in Honour of Linda Fowler-Magerl*, ed. M. Brett, K. Cushing, Aldershot 2008, s. 15-33; J.W. Goering, *The Internal Forum and the Literature of Penance and Confession*, w: *The History of Canon Law in the Classical Period*, s. 379-428; D. Iogna-Prat, *Topographies of Penance in the Latin West (c. 800-c.1200)*, w: *A New History of Penance*, ed. A. Firey, Leiden 2007 (Brill's companions to the Christian tradition; 14), s. 149-172; K. Wagner, „*Cum aliquis venerit ad sacerdotem*”: *Penitential Experience in the Central Middle Ages*, w: *A New History*, s. 201-218.

¹⁷ Z. Dalewski, *Książę i biskup. Spór Bolesława Rogatki z biskupem wrocławskim Tomaszem I*, „Roczniki Historyczne” 73, 2007, s. 83-106.

¹⁸ J.-M. Moeglin, *Harmiscara – harmschar – hachée. Le dossier des rituels d'humiliation et de soumission au Moyen Âge*, „Archivum latininitatis medii aevi” 54, 1996, s. 11-65; M.C. Mansfield, *The Humiliation of Sinners: Public Penance in Thirteenth-Century France*, Ithaca-New York 1995.

¹⁹ Scharakteryzowanie owych problemów wymagało zapoznania się z pracami S. Hamilton, *The Anglo-Saxon and Frankish Evidence for Rites for the Reconciliation of Excommunicants*, w: *Recht und Gericht in Kirche und Welt um 900...*, s. 169-196; eadem, „*Absolutismus uos uice beati petri apostolorum principis*”: *Episcopal Authority and the Reconciliation of Excommunicants in England and Francia c. 900-c. 1150*, w: *Frankland: The Franks and the World of the Early Middle*

brakło w owej partii książki, to choćby pobieżnej charakterystyki abszolucji od cenzury *latae sententiae* zarezerwowanej dla kompetencji papieża lub penitencjarza papieskiego²⁰. Wart uwagi jest za to ostatni podrozdział w tej partii pracy, dotyczący abszolucji pośmiertnej (s. 85-89). Omówiono tu nie tylko źródła *stricte* prawnicze oraz liturgiczne odnoszące się do tego problemu, ale także przekazy informujące o poszczególnych przypadkach praktykowania tego sposobu rekonyliacji (np. absolucja rycerza Krzywosąda w 1306). Pominięto tu niestety dokument wystawiony przez legata Filipa z Fermo dla cystersów w Kamieńcu w roku 1282, przynoszący bardzo ciekawe dane dla tej problematyki, informujące obszernie o czynności abszolucji *post mortem* rycerza Alberta III z Brodą²¹.

Na zawartość kolejnego rozdziału składają się rozważania autorki w kwestii ekskomuniki, analizowanej przez pryzmat norm skodyfikowanych w średniowiecznym prawie kościelnym, pomieszczone w sześciu podrozdziałach o wyjątkowo nierównej wartości merytorycznej. W pierwszym z podrozdziałów omówiono porządek prawny ekskomuniki w okresie pierwszego milenium. Omówienie to nie wypada najlepiej z powodu zbyt swobodnego doboru materiału źródłowego, nie zawsze najbardziej relewantnego dla przedmiotu badań. W bardzo ograniczonym zakresie autorka skorzystała z dostępnej literatury²², co poskutkowało wypowiedziami oderwanymi od kontekstu historycznego, jak w przypadku twierdzenia, że w VII wieku „sankcja ekskomuniki oddzieliła się od dyscypliny pokuty i stała się samodzielnym porządkiem prawnym”, lub też wywód o pogańskim rodowodzie skodyfikowanych w *leges barbarorum* norm pokutnych (s. 95). Słusznie natomiast Beata Wojciechowska wskazała na powiązanie ekskomuniki z sakralizującą się władzą monarszą, zwłaszcza w okresie karolińskim. Problem ten wymagał jednak szerszego rozwinięcia (choćby ze

Ages. Essays in Honour of Dame Jinty Nelson, ed. P.J. Fouracre, D. Ganz, Manchester 2008, s. 209-241.

²⁰ W tej kwestii R. Murauer, „*Priusquam litteras aperiret ... ad sedem apostolicam appellavit*”. *Zu den Zusammenhängen von Exkommunikation, Appellation und (ad cautelam-) Absolution*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” 105, 1997, s. 393-415; W.P. Müller, *Violence et droit canonique: les enseignements de la Pénitencerie apostolique (XIII-XVI siècles)*, „Revue historique” 309, 2007, s. 771-796; R. Kotecki, *Przestępstwo violentas manuum injectio in personas ecclesiasticas w prawodawstwie papieskim XII wieku*, w: „*Culpa et poena – Z dziejów prawa karnego*”: *Materiały z konferencji poświęconej dziejom prawa karnego*, Uniwersytet Jagielloński 11-13 marca 2008, red. M. Mikuła, Kraków 2009, s. 63-81.

²¹ *Urkunden des Klosters Kamenz*, Hg. P. Pfothenhauer, w: *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 10, Breslau 1881, nr 35, s. 29-30.

²² Dla najwcześniejszego średniowiecza warte uwagi są rozważania R.W. Mathisen, *Les pratiques de l'excommunication d'après la législation conciliaire en Gaule (V^e-VIe siècle)*, w: *Pratiques de l'eucharistie dans les églises d'Orient et d'Occident (antiquité et Moyen Âge): Actes du séminaire tenu à Paris, Institut Catholique (1997-2004)*, publ. N. Bériou, Paris 2009 (Collection des études augustiniennes. Série moyen âge et temps modernes; 45), s. 539-560. Dla okresu późniejszego, zwłaszcza cytowane wyżej prace S. Hamilton, Por. też G. Folliet, *Une collection anonyme „Pro causa iniustae excommunicationis” des VIIe-VIIIe siècles*, „Augustinianum” 25, 1985, s. 295-308.

względu na analogie polskie)²³, a skwitowanie go stwierdzeniem, że w wiekach VIII i IX „ekskomunika została zamieniona w publiczną sankcję kryminalną”, jest zbyt daleko idącym uproszczeniem (s. 96). Podobnie ma się rzecz z niezrozumiałym założeniem, „iż rozproszenie władzy królewskiej do końca IX w. nasiliło kościelne żądania świeckiego wzmocnienia ekskomuniki oraz wprowadzenia potężniejszej sankcji w postaci anatemy” (s. 96). Bardzo negatywnie na tej partii książki zaciążyło zdawkowe potraktowanie okresu przełomu tysiącleci, kiedy w teorii i praktyce ekskomuniki następowały niezwykle istotne zmiany powiązane, jak się zdaje, z początkami reformy kościelnej, redefinicją urzędu biskupiego²⁴ oraz, co szczególnie istotne, z tzw. ruchem na rzecz pokojów bożych, który poprzez swój wymiar prawny²⁵ z ekskomuniki uczynił znaczący środek w emancypacyjnych dążeniach Kościoła. Był to także okres ostatecznego wykrystalizowania się tzw. ekskomuniki generalnej, ewoluującej w kierunku interdytu²⁶, czego jednak nie dowiemy się z recenzowanej publikacji. Pożądane, zwłaszcza ze względu na prawdopodobieństwo wykorzystania wniosków do badań nad wczesnymi dziejami ekskomuniki w Polsce, byłoby scharakteryzowanie poglądów na ekskomunikę biskupa Wormacji Burcharda w świetle jego

²³ W kontekście władzy monarszej należało zwrócić uwagę na karę wygnania jako na odpowiednik ekskomuniki stosowanej przez biskupów. E. Eichmann, *Acht und Bann im Reichsrecht des Mittelalters*, Paderborn 1909, s. 145-146. Szerzej o związkach ekskomuniki z władzą świecką: M. Morel, *L'excommunication et le pouvoir civil en France du droit canonique classique au commencement du XVIe siècle*, Paris 1926; F.D. Logan, *Excommunication and Secular Arm in Medieval England*, Toronto 1968; Ch.Ch. Chung, *The Signification for de excommunicato cupiendo by the Bishop*, wygłoszony w 2003 r. na konferencji *Ecclesiastical Ideologies and Secular Cultures in Medieval* na Korea University, <http://mahan.wonkwang.ac.kr/medsociety/symposium/eccles/2003-08-8.pdf> (13.10.2010).

²⁴ Por. zwłaszcza zbiory studiów: *The Bishop: Power and Piety at the First Millennium*, ed. S. Gilsdorf, Münster 2004 (Neue Aspekte der europäischen Mittelalterforschung; 4); *The Bishop Reformed. Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages*, ed. iidem, Aldershot 2007 (Church, Faith, and Culture in the Medieval West), a w kontekście ekskomuniki i sądownictwa J. Leclercq, *L'interdit et l'excommunication d'après les lettres de Fulbert de Chartres*, „Revue historique de droit français et étranger” 23, 1944, s. 67-77; W. Hartmann, *L'évêque comme juge: la pratique du tribunal épiscopal en France du Xe au XIIe siècle*, w: *Hierarchies et services au Moyen Âge*, ed. C. Carozzi, H. Taviani-Carozzi, Aix-en-Provence 2001, s. 71-92.

²⁵ Z ogromnej literatury przedmiotu zob. zwłaszcza: H. Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, Stuttgart 1964 (MGH Schriften; 20); H.W. Goetz, *Protection of the Church, Defense of the Law, and Reform: On the Purposes and Character of the Peace of God, 989-1038*, w: *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, ed. T.F. Head, R.A. Landes, Ithaca-New York 1992, s. 259-279; T. F. Head, *The Development of the Peace of God in Aquitaine (970-1005)*, „Speculum” t. 74 (1999), s. 656-686; T. Gergen, *La Paix de Dieu comme source juridique pour la résolution des conflits*, w: *La culpabilité. Actes des XXe Journées d'Histoire du Droit*, Limoges 2001, s. 367-386; idem, *The Peace of God its Legal Practice in the Eleventh Century*, „Cuadernos de historia del derecho” 8 (2002), s. 11-27; idem, *Pratique juridique de la paix et trêve de Dieu à partir du concile de Charroux (989-1250)*, Frankfurt 2004.

²⁶ Nadal podstawową dla tej problematyki jest praca A.C. Howlanda, *The Origin of the Local Interdict*, „Annual Report of the American Historical Association” 1899, nr 1, s. 429-48.

Dekretu²⁷. Drugi podrozdział dotyczy wielowymiarowych przekształceń cenzury dokonujących się na tle intensyfikacji reformy gregoriańskiej oraz tzw. sporu o inwestyturę. Przynosi on ważne i w większości celne rozstrzygnięcia. Należało w nim, jak sądzę jednak, silniej uwypuklić rolę papieżstwa w kształtowaniu się zasad ekskomunikowania oraz ich wpływu na wzrost potęgi samej Stolicy Apostolskiej w okresie budowy idei teokratycznych²⁸. W kolejnych dwu podrozdziałach autorka zaprezentowała rozliczne stanowiska na temat sankcji, sformułowane w tzw. klasycznym okresie rozwoju średniowiecznego prawa kanonicznego przez profesjonalnych kanonistów, posługując się przy tym postanowieniami zebranych w Dekrecie Gracjana, tudzież dekretami ze zbioru Grzegorza IX, ale także teologów. Zbyt skromna wydaje się natomiast, zwłaszcza jak na pracę prawnohistoryczną, reprezentacja opinii XII- i XIII-wiecznych dekretystów i dekretalistów, tym bardziej że wgląd do znaczącej części ich dzieł daje funkcjonująca od pewnego już czasu biblioteka cyfrowa: The Medieval Canon Law Virtual Library²⁹. Brak ten częściowo zrekomensowany został przez lepszy tym razem dobór literatury (Huizing, Vodola, Weigand)³⁰. Pożyteczne byłoby jednak skorzystanie przynajmniej z tych dzieł, o których wiemy, że czytano je w Polsce, zwłaszcza summy Bernarda z Pawii (*Summa decretalium*)³¹ oraz Goffreda de Trano (*Summa super titulis Decretalium*)³², a także ważniejszych dla podjętej problematyki dekretalów papieskich wydanych już po sporządzeniu *Quinque Compilationes Antiquae* i ekskluzywnego zbioru Grzegorza IX. Niewiele miejsca poświęcono tu na zrelacjonowanie ważnej innowacji pojawiającej się w pierwszej połowie XII wieku, jaką była

²⁷ Por. G. Austin, *Jurisprudence in the Service of Pastoral Care: The Decretum of Burchard of Worms*, „Speculum” 79, 2004, s. 929-959; eadem, *Shaping Church Law Around the Year 1000: The Decretum of Burchard of Worms*, Farnham-Surrey 2009.

²⁸ W tej kwestii por. B. Schimmelpfennig, *Utriusque potestatis monarchia. Zur Durchsetzung der päpstlichen Hoheit im Kirchenstaat mittels des Strafrechts während des 13. Jahrhunderts*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung” 74, 1988, s. 304-327; L. Rosso, *Building the Ideology of Papal Monarchy Through Excommunication and Interdict: A comparison of Gregory VII and Innocent III*, Nashville 2003, <http://hdl.handle.net/1803/88> (13.10.2010).

²⁹ <http://colbycanonlaw.wordpress.com> (13.10.2010).

³⁰ Z ważniejszych prac zabrakło: J. Zeliauskas, *De excommunicatione vitiosa apud glossatores: 1140-1350*, Zürich 1967 (Studia et textus historiae juris canonici; 4); K. Weinzierl, *Kirchliche Strafen im Dekret Gratians*, w: *Ecclesia et ius. Festgabe für Audomar Scheuermann zum 60. Geburtstag*, Hg. K. Siepen, München 1968, s. 677-690; A. Lefebvre-Teillard, *L'excommunication dans le droit canonique classique (XII-XIIIe siècle)*, w: *La peine: discours, pratiques, représentations*, publ. J. Hoareau-Dodinau, P. Texier, Limoges 2005 (Cahiers de l'Institut d'Anthropologie Juridique 12), s. 31-44.

³¹ L. Kéry, *Ein neues Kapitel in der Geschichte des kirchlichen Strafrechts. Die Systematisierungsbemühungen des Bernhard von Pavia (†1213)*, w: *Medieval Church Law and the Origins of the Western Legal Tradition. A Tribute to Kenneth Pennington*, ed. W.P. Müller, M.E. Sommar, Washington 2006, s. 229-251.

³² Por. M. Bertram, *Nochmals zum Dekretalenapparat des Goffredus Tranensis*, „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken” 82, 2002, s. 638-662.

ekskomunika *latae sententiae*, komentowana bardzo żywo jeszcze przez cały wiek XIII w środowiskach uniwersyteckich³³. W ogóle zaś autorka nie zabrała głosu w tak istotnej sprawie, jaką wydaje się zawiązująca się na przestrzeni stuleci XII i XIII relacja między ekskomuniką a krystalizującą się w tym czasie koncepcją interdaktu, choć dziś umożliwiają to doskonale, mogące być wzorem dla podobnych przedsięwzięć, publikacje Petera D. Clarke'a, poświęcone w całości tej właśnie kościelnej sankcji zbiorowej³⁴. Dwa kolejne podrozdziały przynoszą znów wiele wartościowych spostrzeżeń odnoszących się tym razem do przyczyn i społeczno-prawno-religijnych skutków kary³⁵. Zaletą tej partii pracy jest jej przejrzystość i zadowalająca wartość merytoryczna, może poza fragmentami, w których Beata Wojciechowska uwikłała się niepotrzebnie w rozważania na temat teologicznej strony ekskluzji oraz pojęć grzechu i winy w kościelnym prawie karnym³⁶.

Po tych tekstach o charakterze ogólnoprowadzającym następuje przejście do sformułowanego w tytule *meritum*, a więc analizy obrazu cenzury, jaki wyłania się ze źródeł rodzimych (rozdz. III i IV). Autorka podjęła się wpieryw kwestii ekskomuniki w okresie do końca wieku XIII, a na wstępie tej partii – problematyki recepcji prawa kanonicznego w Polsce tego okresu. To, co w tej części tekstu daje się zauważyć na pierwszy rzut oka, to bardzo pobieżne potraktowanie różnych problemów związanych (czasem luźno) z prawem kościelnym, począwszy od okresu pierwszych Piastów, poprzez II monarchię, wiek XII, aż do reform Henryka Kietlicza, następujących u progu kolejnego stulecia. Autorka w sposób wręcz katalogowy przytoczyła tu w porządku chronologicznym rozmaite wzmianki źródłowe, świadczące czy to o stosowaniu w tym okresie ekskomuniki, czy to pokuty kanonicznej, czy też innych, także świeckich sankcji, okraszając je ledwie zdawkowym komentarzem. Klasycznym tego przykładem jest potraktowa-

³³ Por. R.H. Helmholz, *Si quis suadente* (C. 17 q. 4 c. 29): *Theory and Practice*, w: *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law. Cambridge, 23-27 July 1984*, ed. P.A. Linehan, Città del Vaticano 1988 (Monumenta iuris canonici. Series C. Subsidia; 8), s. 425-438.

³⁴ P.D. Clarke, *Peter the Chanter. Innocent III and Theological Views of Collective Guilt and Punishment*, „The Journal of Ecclesiastical History” 52, 2001, s. 1-20, idem, *Innocent III, the Interdict and Medieval Theories of Popular Resistance*, w: *Pope, Church and City: Essays in Honour of Brenda M. Bolton*, ed. F. Andrews, Leiden 2004 (The medieval Mediterranean; 56), s. 77-97; idem, *The Interdict in the Thirteenth Century: A Question of Collective Guilt*, Oxford 2007.

³⁵ Prócz wniosków płynących z głównej publikacji Elisabeth Vodola poświęconej ekskomunikacji, warto było skorzystać z nowszych ustaleń tej uczoney: E. Vodola, *Sovereignty and Tabu. Evolution of the Sanction against Communication with Excommunicates*, pt. 1: *Gregory VII*, w: *The Church and Sovereignty c. 590-1918. Essays in Honour of Michael Wilks*, ed. D. S. Wood, Oxford 1991, s. 35-55; eadem, *Sovereignty and Tabu. Evolution of the Sanction against Communication with Excommunicates*, pt. 2: *Canonical Collections w: Studia in honorem Eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*, ed. L. Castillo, I. Rosalius, Roma 1992, s. 581-598.

³⁶ W tej kwestii patrz L. Kéry, *La culpabilité dans le droit pénal de l'Église à l'époque classique*, „Revue de droit canonique” 53, 2003, s. 311-336.

nie informacji Anonima tzw. Galla na temat anatemy rzuconej na ziemię polskie przez Radzima-Gaudentego. Czytelnik nie ma szans dowiedzenia się czegokolwiek na temat tego przekazu, choćby poznania, licznych przecieżeń hipotez sformułowanych dotąd w historiografii na ten temat³⁷. W innych sprawach autorka pozostała też na ogół zależna od opinii sformułowanych w literaturze przez badaczy, ekskomuniką bynajmniej się niezajmujących, rezygnując z wprowadzania własnych dociekań. W ten sposób do publikacji przedostały się treści dość wątpliwe (np. interdykt nałożony na diecezję krakowską po zamordowaniu biskupa), zbędne (szczegółowy opis pokuty Bolesława III) czy nawet zupełnie błędne, jak informacja o rzekomym przywiezieniu do Polski egzemplarza kompilacji prawniczej autorstwa Iwona z Chartres (*Tripartita*) przez legata Gwalona w roku 1103!³⁸ Autorka nie skorzystała z możliwości głębszego wniknięcia w problem najdawniejszych dziejów kar kościelnych na ziemiach polskich przez porównawcze wykorzystanie bogatszych źródeł pochodzących z rejonów ościennych. Dla realiów polskich bardzo istotne było zbadanie problematyki ekskomuniki w cesarstwie niemieckim w wiekach XI-XII, z powodu bardzo prawdopodobnego oddziaływania funkcjonujących tam norm na Kościół polski³⁹. Nie mniej ważna wydaje się również potrzeba gruntownego przeanalizowania najwcześniejszego prawodawstwa węgierskiego⁴⁰

³⁷ Ich przeglądu dokonał ostatnio M. Maciejowski, *Przyczyny nałożenia interdyktu na ziemię polskie przez abpa gnieźnieńskiego Gaudentego*, „Nasza Przeszość” 113, 2010, s. 237-246. Por. polemikę z dotychczasowymi ustaleniami: R. Kotecki, *W sprawie klątwy rzuconej na ziemię polskie przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Radzima-Gaudentego – próba nowego spojrzenia*, „Nasza Przeszość” (w druku).

³⁸ Hipotezę tę obalił przekonująco P. Nowak, *The Manuscripts of the Collectio Tripartita in Poland*, w: *Bishops, Texts and the Use of Canon Law around 1100. Essays in Honour of Martin Brett*, ed. B.C. Brasington, K.G. Cushing, Aldershot-Burlington 2008, s. 91-109; idem, *Die polnische Kirchenprovinz Gnesen und die Kurie im 12. Jahrhundert*, w: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III.*, Hgg. J. Johrendt, H. Müller, Berlin-New York 2008 (Neue Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Kl. NF 2, Studien zu Papstgeschichte und Papsturkunden; 1), s. 197. Por. R. Kotecki, [rec.:] *O obowiązkach osób świeckich i ich sprawach: Część szesnasta Dekretu przypisywanego Iwonowi z Chartres*, tłum. J. Wojtczak-Szyszkowski, Warszawa 2009, „Studia Źródłoznawcze” 48 (2010) (w druku). Informacja ta jest powielana nadal także przez innych autorów. Zob. np. C.K. Świącicki, *Kultura piśmienna w Polsce średniowiecznej X-XII wiek*, Warszawa 2010, s. 78.

³⁹ M.R. Pauk, E. Wólkiewicz, „*Ministri enim altaris ministri curie facti sunt*”. *Ottońsko-salicki „system” Kościoła Rzeszy i jego oddziaływanie w Europie Środkowej XI-XII wieku*, w: *Kościół w monarchiach Przemysłłow i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21-24 września 2006 roku*, red. J. Dobosz, Poznań 2009, s. 105-138.

⁴⁰ G. Kiss, *Állam és egyház a 11-12. századi törvényalkotásban* [Kościół i państwo w świetle prawodawstwa 11-12 wieku], w: *A magyar államiség első ezer éve* [Pierwsze tysiąclecie państwowości węgierskiej], ed. M. Font, J. Kajtár, Pécs 2000, s. 67-101; M. Font, *Similarities and Dissimilarities in the Early Laws of Kievan Rus' and Hungarian Kingdom in the 11th Century*, „Specimina nova. Pars prima, Sectio mediaevalis” 2, 2003, s. 7-23; V. Múcska, *Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storocia*, Bratislava 2004.

i czeskiego⁴¹ oraz pozostałych źródeł dających wgląd w problematykę prawną, jak na przykład XI-wieczna adhortacja dla kleru czeskiego przypisywana św. Wojciechowi⁴². Zdawkowe potraktowanie sprawy uważa, że w „nurt działalności legislacyjnej władców węgierskich i czeskich wpisywała się aktywność pierwszych Piastów” jest, ogólnie rzecz ujmując, daleko niewystarczające. Podrozdział kolejny, jak sugeruje tytuł, dotyczy rodzimego prawodawstwa kościelnego. Przedstawiono w nim w układzie chronologicznym liczne normy synodalne wydane bądź to przez legatów odwiedzających Polskę, bądź też przez polskich metropolitów lub biskupów na synodach prowincjonalnych lub diecezjalnych w XIII i XIV wieku. Zaprezentowany niniejszy przegląd sprawia wrażenie kompletnego, a także kompetentnego, choć jest nieco chaotyczny, co raczej wynika z mnogości problemów, które w średniowieczu załatwiano stosując ekskomunikę. Zbyt mało uwagi badaczka poświęciła jednak zagadkowemu postanowieniu synodu sieradzkiego z roku 1233, w którym mowa o znaczącej liczbie surowych (*latae*) kar nakładanych na anonimowych sprawców wykroczeń (*transgressoribus*) przez niewskazanych z imienia poprzedników arcybiskupa Pełki⁴³. Poza ogólnym odwołaniem się do *Liber Extra*, jako głównego źródła merytorycznego polskich dekretów synodalnych, autorka nie ujawniła żadnych wyników badań, które unaocznilyby szczegółowo ich proveniencję bądź pokrewieństwo z innymi tego typu tekstami lub też przynajmniej wskazałyby drogę przepływu analizowanych treści prawnych. Wydaje się bowiem, że spora część rodzimych dekretów to po prostu przeróbki postanowień uchwalanych na zachodzie kontynentu w okresie synodalno-legislacyjnego ożywienia po Soborze Laterańskim IV⁴⁴. Badaczka nie pokusiła się również o określenie rzeczy niezbędnej w pracy kościelno-historyczno-prawnej, a mianowicie o ukazanie regionalnych cech charakterystycznych rodzimych postanowień synodalnych na temat eks-

⁴¹ Dla problematyki ekskomunki szczególną wartość mają odnotowane przez Kosmasa tzw. Dekrety Brzetysława. Por. V. Vaněček, *Nový text (varianta) dekretů Břetislavových z r. 1039*, „Slavia Antiqua” 3, 1951-1952, s. 131-135; B. Krzemieńska, *Břetislav I. Čechy a střední Evropa v první polovině XI. století*, Praha 2002 (Edice Historica; 2), s. 221-225; M. Boháček, *O jednom případě sblížení trestních norem ve starém českém právu*, „Právněhistorické studie” 37, 2005, s. 5-15.

⁴² J.J. Zachová, D. Třeštil, *Adhortace De ammonicione ad presbiteros a biskup Vojtěch*, „Český časopis historický” 99, 2001, s. 279-293.

⁴³ Problem ten zafrapował już W. Abrahama, *Ius canonicum particulare in Polonia tempore Decretalium Gregorii IX*, w: *Acta Congressus Iuridici Internationalis VII saeculo a decretalibus Gregorii IX et XIV a codice Iustiniano promulgatis, Romae 12-17 novembris 1934*, vol. 3, Romae 1936, s. 408-414.

⁴⁴ W kwestii procesu recepcji postanowień soborowych (także w Polsce) ostatnio A. Duggan, *Conciliar Law 1123-1215: The Legislation of the Four Lateran Councils*, w: *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period...*, s. 355 i nn. Uwzględnienia wymagają liczne prace O. Pontal i J. Avril, zwłaszcza: *Les statuts synodaux français du XIIIe siècle*, vol. 1-5, Paris 1971-2001. Poza tym zob.: P. B. Pixton, *The German Episcopacy and the Implementation of the Decrees of the Fourth Lateran Council 1216-1245*, Leiden-New York-Köln 1995.

komunikacji. Osiągnięcie tego byłoby możliwe poprzez porównanie postanowień polskich z opublikowanymi dekretami czeskimi⁴⁵, węgierskimi⁴⁶ czy też kamieńskimi⁴⁷. Z kolei dekrety zasadzające ekskomunikę za grabienie własności kościelnej, w tym dziesięcin, desakrację obiektów sakralnych czy też łamanie prawa azylu, należało bezwzględnie przedstawić na tle rozwoju i recepcji zasad immunitetu kościelnego, zaś te ferujące sankcję za znieważenie osób duchownych, jak w przypadku słynnego dekretu *Crescente quottidie*, w kontekście zasad wynikających z przywileju kanonu (*privilegium canonis*). Sądzę, że takie spojrzenie znacznie podniosłoby wartość tej partii pracy. Dziwi nieco brak w tej części dysertacji omówienia kanonów regulujących zasady udzielania absencji z uwzględnieniem rezerwatów biskupich, a zwłaszcza papieskich⁴⁸. Pominięto tu także ewidentny problem niedostatków wiedzy niektórych biskupów w sprawie reguł rządzących ekskomuniką (np. zdjęcie z Konrada Mazowieckiego klątwy *latae sententiae* zastrzeżonej dla kompetencji papieża⁴⁹; zwracanie się do Stolicy Apostolskiej o pozwolenie stosowania ekskomunikacji (*sic!*)⁵⁰ itp.). Z pożytkiem dla tego rozdziału byłoby pełniejsze omówienie listów papieskich kierowanych do polskiego episkopatu w osobnym podrozdziale. Dekretały wysyłane przez Stolicę Apostolską do kościołów lokalnych, zaraz obok postanowień legackich i rozstrzygnięć sędziów delegowanych, dają najpełniejszy obraz recepcji zasad prawa kościelnego na obszarze peryferiów w wieku XII i XIII⁵¹. W podrozdziale trzecim autorka skoncentrowała się na XIII-wiecznych konfliktach, wybuchających co jakiś czas między biskupami a książę-

⁴⁵ J.V. Polc, Z. Hledíková, *Pražské synody a koncily předhusitské doby*, Praha 2002; P. Krafl, *Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku*, Praha 2003 (Práce Historického Ústavu AV ČR.B, Editiones 2).

⁴⁶ L. Waldmüller, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*, Paderborn 1987; G. Adriányi, *Die ungarischen Synoden*, „Annuaire Historiae Conciliorum” 8, 1976, s. 541-575.

⁴⁷ P. Wiegand, *Diözesansynoden und bischöfliche Statutengesetzgebung im Bistum Kammin: zur Entwicklung des partikularen Kirchenrechts im spätmittelalterlichen Deutschland*, Köln 1998 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern. Reihe 5, Forschungen zur Pommerschen Geschichte; 32).

⁴⁸ W tej kwestii jedynie nienajlepszy artykuł L. Orła, *Rezerваты w sakramencie pokuty w świetle kościelnego ustawodawstwa synodalnego w Polsce przedrozbiorowej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1, 1968, s. 67-78.

⁴⁹ Por. wahania w analogicznych sprawach biskupa wrocławskiego Tomasza II: *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 3, Hgg. H. Appelt, J. Menzel, Bearb. W. Irgang, Köln-Wien 1984, nr 125.

⁵⁰ Por. np. dokument Celestyna III dla plockiego biskupa Wita, udzielający mu koncesji na wyklinięcie grabieżców dóbr kościelnych: *Codex diplomaticus et commemoratium Masoviae*, wyd. K.J.K. Kochanowski, Warszawa 1919, nr 139. Nie da się wykluczyć braku zrozumienia papieża dla petycji strony polskiej, lub też specyficznym podejściem papieża do kwestii prawnych (w tej sprawie por.: A.J. Duggan, *Manu sollicitudinis: Celestine III and Canon Law*, w: *Pope Celestine III, 1191-1198: Diplomat and Pastor*, ed. J. Doran, D.J. Smith, Aldershot 2008, s. 183-236).

⁵¹ L. Kéry, *Dekretalenrecht zwischen Zentrale und Peripherie*, w: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie*, s. 19-45; R. Maurer, *Geistliche Gerichtsbarkeit und Rezeption des neuen Rechts im Erzbistum Salzburg im 12. Jahrhundert*, w: *ibidem*, s. 259-284.

tami piastowskimi. Poza omówieniem, drobiazgowym niekiedy, faktografii i przebiegu rozpoznanych skądinąd konfliktów, z tej części pracy wynika zasadniczo niewiele, także w interesującej badaczkę kwestii ekskomuniki. Uwidacznia się to najlepiej we wnioskach tej partii, z których wypływa w zasadzie dość banalna i równie oczywista konkluzja: „Kara ekskomuniki w XIII w. była orężem często wykorzystywanym w różnych okolicznościach i z rozmaitych powodów przez arcybiskupów i biskupów polskich” (s. 183). Tymczasem w jaki sposób badać praktyczną stronę ekskomuniki oraz problem tej sankcji w kontekście władzy i sporów kościelno-państwowych pokazali już badacze zachodnioeuropejscy, zwłaszcza Véronique Beaulande⁵², Brian A. Pavlac⁵³ i Marek Wejwoda⁵⁴. Wypracowaną przez nich metodologię warto byłoby zaadaptować do omawiania spraw polskich.

Najobszerniejszy rozdział V jest jednocześnie tekstem najbardziej wartościowym, oryginalnym i wnoszącym najwięcej świeżych treści do polskiej historiografii kościelnej. Omówiono w nim sprawy związane z funkcjonowaniem ekskomuniki w Polsce późnego średniowiecza, głównie w świetle źródeł sądowych. Autorka skorzystała na potrzeby tego rozdziału nie tylko z wybiórczo publikowanych akt konsystorskich, ale także z materiału rękopiśmiennego, czyniąc tym samym zadość pojawiającym się w nauce postulat⁵⁵. W rozdziale tym swe omówienie znalazły takie zagadnienia, jak sprawy dziesięcinne, małżeńskie, rentowe, także sprawy o lichwę i długi. Wyczerpująco przedstawiono tu również kompetencje sądów kościelnych oraz panujące w nich procedury. Żałować jednak należy, że badaczka nie wyszła tu nieco szerzej, poza opłatki konsystorza, i nie wniknęła głębiej do świata późnośredniowiecznej ekskomuniki, tak jak to uczyniła ostatnio wymieniana już Véronique Beaulande⁵⁶. Istotnym, jak sądzę, mankamentem tej części pracy jest nikłe wykorzystanie formularzy dokumentowych sporządzonych na potrzeby kurii biskupich, zwłaszcza bardzo wartościowego dla problematyki kar kościelnych, najstarszego formularza biskupów wrocławskich autorstwa Arnolda ze Zwrocławskiej z początku XIV wieku.

⁵² V. Beaulande, *La force de la censure, l'excommunication dans les conflits de pouvoir au sein des villes au XIIIe siècle*, „Revue historique” 310, 2008, s. 251-278.

⁵³ B.A. Pavlac, *Excommunication and Territorial Politics in High Medieval Trier*, „Church History” 60, 1991, nr 1, s. 20-36.

⁵⁴ M. Wejwoda, *Exkommunikation: Ein unterschätztes Mittel geistlicher Politik und Herrschaft? Zur Wirksamkeit der Sanktionspraxis der Bischöfe von Meissen im 12. und 13. Jahrhundert*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung” 93, 2007, s. 182-219; idem, *Kirche und Landesherrschaft: Das Hochstift Meissen und die Wettiner im 13. Jahrhundert*, Dresden 2007 (Bausteine aus dem Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde 8).

⁵⁵ I. Skierska, *Źródła do badania praktyk religijnych w średniowiecznej Polsce: akta sądów kościelnych i kapitul*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 87, 2007, s. 173-195.

⁵⁶ V. Beaulande, *Le malheur d'être exclu?: excommunication, réconciliation et société à la fin du Moyen Âge*, Paris 2006 (Histoire ancienne et médiévale 84).

Nie jest łatwo w jednym zdaniu podsumować najnowszą książkę Beaty Wojciechowskiej. Jest to bowiem pozycja o wyjątkowo nierównej wartości merytorycznej. Czytelnik znajdzie w niej bardzo niekiedy interesujące spostrzeżenia, częściej jednak zawiedzie się wyjątkowo skąpą warstwą interpretacyjną. Omówienia wielu problemów nie znajdzie zaś w ogóle. Natknąć się za to na niejedną omyłkę lub niejasne sformułowanie, co najczęściej jest wynikiem nienajlepszej znajomości kanonu zagranicznych opracowań⁵⁷. Sprawia to niestety, że ostateczna ocena publikacji nie może być pozytywna. Książka ma jednak ten walor, że wprowadza do historiografii temat, który w zasadzie w ogóle nie istniał w obiegu naukowym. Ukazuje także ogrom i stopień skomplikowania problemów, które piętrzą się nadal przed historykami zajmującymi się na co dzień polskim Kościołem średniowiecznym. Nie da się bowiem zaprzeczyć, że autorka wykazała się nie lada ambicją i odwagą poświęcając się badaniu tak trudnej i chyba niewdzięcznej problematyki, tyle ciekawej, co obszernej i niedookreślonej. Dlatego też nietrudno znaleźć usprawiedliwienie dla końcowego efektu. W znacznej części jest nim słabość rodzimej historiografii w dziedzinie polskiego średniowiecznego prawa kościelnego. W kwestii wielu tak istotnych zagadnień, jak immunitet kościelny, *privilegium canonis*⁵⁸, *scandalum*⁵⁹, *compositio/satisfactio*⁶⁰, czy interdikt bądź pokuta kanoniczna, próżno szukać nawet stosownych postulatów badawczych,

⁵⁷ Największym chyba niedostatkim jest pominięcie bardzo pouczających w zakresie problematyki kar kościelnych prac Lotte Kéry, na czele z jej monumentalną publikacją *Gottesfurcht und irdische Strafe: Der Beitrag des mittelalterlichen Kirchenrechts zur Entstehung des öffentlichen Strafrechts*, Köln 2006. Poza pracami wymienionymi wyżej w przypisach także: eadem, *Inquisitio – denunciatio – exceptio. Möglichkeiten der Verfahreseinleitung im Dekretalenrecht*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung” 87, 2001, s. 226-268; eadem, *Kirchenrechtliche Grundlagen des öffentlichen Strafrechts*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung” 91, 2005, s. 128-167; eadem, *Canonica severitas et amor correctionis. Zur Ausbildung des kirchlichen Strafrechts im Spannungsfeld zwischen Strafanspruch und Besserungsverlangen*, w: „Strafrecht” in einer Kirche der Liebe – Notwendigkeit oder Widerspruch? *Kirchenrechtliche Tagung der Fakultät Katholische Theologie der Universität Bamberg*, 7.-9. März 2004, Hgg. L. Müller, A.E. Hierold, S. Demel, L. Gerosa, P. Krämer, Münster 2006 (Kirchenrechtliche Bibliothek; 9), s. 23-44; eadem, *Verbrechen und Strafen im kanonischen Recht des Mittelalters, w: Kriminalität in Mittelalter und Früher Neuzeit. Soziale, rechtliche, philosophische und literarische Aspekte*, Hgg. S. Kesper-Biermann, D. Klippel, Diethelm, Wiesbaden 2007 (Wolfenbütteler Forschungen; 114), s. 13-33; eadem, *Canon Law and Criminal Law: The Results of a New Study*, w: *Proceedings of the Twelfth International Congress of Medieval Canon Law, Washington, 1-7 August 2004*, ed. U.-R. Blumenthal, Città del Vaticano 2008 (Monumenta iuris canonici. Series C. Subsidia; 13), s. 407-422.

⁵⁸ Dla tego zagadnienia por. H. Huffer, *Das privilegium canonis*, „Archiv für katholisches Kirchenrecht” 3, 1858, s. 155-170; R. Kotecki, *Przestępstwo*, passim.

⁵⁹ Por. B. Lindsay, *Scandle is haeved sunne*, „Florilegium” 14, 1995, s. 71-86; C. Nemo-Pekelman, *Scandale et vérité dans la doctrine canonique médiévale (XII-XIII siècles)*, „Revue historique de droit français et étranger” 85, 2007, s. 491-504; R. H. Helmholz, *Scandalum in the Medieval Canon Law and in the English Ecclesiastical Courts*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung” 96, 2010, s. 258-274.

⁶⁰ Por. L. Kéry, *Gottesfurcht und irdische Strafe*, passim.

nie mówiąc już o kompetentnych rozprawach czy choćby przyczynkach⁶¹. Autorka nie zbadała także w dostatecznym stopniu relacji (zwłaszcza wrogich⁶²) między klerem a resztą społeczeństwa świeckiego. Wszystko to sprawia, że recenzowana pozycja jest publikacją mimo wszystko istotną, z którą z wielu powodów warto się zapoznać. Trzeba jednak mieć na względzie, żeby prezentowany w niej stan wiedzy nie stał się w chwili obecnej i w najbliższej przyszłości stanem w całości obowiązującym i wystarczającym. Byłoby to zresztą wbrew intencjom autorki.

---

⁶¹ Por. np. A. Radziwiński, *Badania nad strukturami kościelnymi i duchowieństwem w Polsce średniowiecznej. Zarys problematyki*, w: *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2001, s. 67-98; idem, *Kościół w Polsce wokół roku 1300*, w: *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2003, s. 121-153; A.M. Wyrwa, *Kościół w monarchii piastowskiej – stan i potrzeby badań*, w: *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii*, red. J. Dobosz, Poznań 2006, s. 79-92, w których to pracach prezentujących stan i potrzeby badawcze, kwestie prawne potraktowano marginalnie.

⁶² Zob. R. Kotecki, *Przemoc wobec osób duchownych w trzynastowiecznej Polsce – pytania o przyczyny zjawiska*, w: *Profanum versus sacrum. Przejawy postaw antykościelnych w Polsce na przestrzeni wieków*, red. A. Gotowicz, R. Kotecki, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2011 (w druku).